

הדף היומי / מסכת ערכין כינורות לחם הפנים

המשנה בפרק שני יוצרת מערך של הקבלות מספריות בין מעשי כפרה לבין מעשה הנגינה של הלוויים בבית המקדש. אולי מכוח זה ביקש ר' שלמה קרליבך שכל מוסמך לרבנות ילמד 'ערכין'

כשנה לפני פטירתו של רבי שלמה קרליבך ז"ל פנו אליו מספר תלמידיו וביקשו שיסמוך אותם לרבנות. ר' שלמה קבע מסגרת לימוד שכללה הלכות שבת ואיסור והיתר, כמקובל בחוץ לארץ, והוסיף תחומי לימוד נוספים החיוניים לדעתו לתפקיד רבני - הלכות בית הכנסת וצדקה בשולחן ערוך, ופרקים במסכת ערכין. מאז, מחכה אני להזדמנות להבין את פשר בחירתו במסכת ערכין, מהמסכתות הפחות מוכרות בין הלומדים.

סביר להניח שבין מה שהביא לבחירה המפתיעה היו כמה סוגיות מרכזיות במסכת: בירור המושג "ערכך נפשות" בפרשת נדרי ערכין, שביסודו התובנה שכל נפש הינה בעלת ערך מוחלט לפני ה'; תיאור השירה והניגון בעבודת בית המקדש; ודיון נוקב בתיקון התקשורת בין בני אדם.

אתמקד השבוע בסוגיית השיר וכלי הנגינה בעבודת המקדש.

המשניות בפרק שני מפרטות את הרכב כלי הנגינה במקדש:

אין פוחתין משני נבלין, ולא מוסיפין על שישה.

אין פוחתין משני חלילין ולא מוסיפין על שנים עשר...

אין פוחתין משתי חצוצרות ומוסיפין עד לעולם,

אין פוחתין מתשע כינורות ומוסיפין עד לעולם. והצלצל לבד.

ואגב: הנבל המוכר לנו הוא ככל הנראה ה'כינור' המופיע כאן, ואילו מה שמכונה כאן 'נבל' נחלקו בפירושו (רש"י: כלי המוציא קול בהפחת רוח; רמב"ם: כלי מיתרים עתיק; רבנו גרשום: כלי הקשה עשוי מעור). הפרק מסתיים בתיאור שירת הלוויים:

אין פוחתין משנים עשר לויים עומדין על הדוכן, ומוסיפין עד לעולם.

אין קטן נכנס לעזרה לעבודה אלא בשעה שהלויים עומדין לשיר.

ולא היו אומרים בנבל וכינור, אלא בפה, כדי ליתן תבל בנעימה.

למרות שהכלים קבועים – נבל וכינור, חליל ומצלתיים - למנצח היה חופש רב בהרכבתם. ככל הנראה הוא קבע את מספר הכלים של כל סוג על פי "מקאמים" קדומים ועל פי הרוח שנשבה בפרק התהילים המושר, ועל פי תכניו.

נגינה נבואית

קשה שלא להתרשם מעוצמת התיאור. על הדוכן שעל יד המזבח עמדו לפחות שנים עשר משוררים מבין הלוויים, לפעמים יותר, ובנוסף ילדים המוכשרים בשירה. לצידם ניגנו לפחות שנים עשר כלי נגינה בכל יום - ובמועדים, גם בקרבנות המוסף. השירה והנגינה היוו תנועות נפש וצורות הבעה מרכזיות בפניית העם במקדש כלפי א-להיו.

המשנה (דף יא) מספרת ש"בשנים עשר ימים בשנה (כליווי לאמירת ההלל) החליל מכה לפני המזבח – בשחיטת פסח ראשון (בי"ד ניסן), ובשחיטת פסח שני (בי"ד אייר), וביום טוב ראשון של

פסח, וביום טוב של עצרת (שבועות), ובשמונת ימי החג (סוכות). "על פי הגמרא, ימים אלו מכונים "מקרא קודש", ותוספת הקדושה מחייבת תוספת חלילים בגלל ערבות קולם.

כמו שנקבע ש"תפילות במקום תמידין תקנום", אפשר להוסיף ש"הנהיגו פיוט, חזנות וניגונים במקום עבודת הלויים". לעומת זאת, כמה מחסומים הורמו כנגד המשך מסורת השימוש בכלי נגינה בבתי כנסת. בשבת נקבע שאין לנגן בכלי שיר "גזרה שמא יתקן כלי שיר", חילול אחד מאבות המלאכה. ומה לגבי תפילות חול המועד, חנוכה וראשי חודשים? העובדה שהפרורים בגרמניה הכניסו את העוגב לבתי כנסת כחיקוי לנעשה בכנסיות פסלה למעשה את האפשרות הזאת בתקופה המודרנית. בשנים האחרונות, בהשפעת רבי שלמה ז"ל, התחדש המנהג ללוות את אמירת ההלל בימים אלה בכלי נגינה.

בניגוד לתפיסת הרצף, הגמרא מדגישה בסדרה של סיפורים את ייחודם של כלי הנגינה שבמקדש. למשל, "תנו רבנן: אבוב (חליל) היה במקדש, חלק היה (קלוף), דק היה, של קנה היה, ומימות משה היה, וקולו ערב. ציוה המלך וציפוהו זהב, ולא היה קולו ערב. נטלו את ציפוי – היה קולו ערב כמות שהיה".

כלי המקדש השמיעו ניגון שאין לחקות אותו, בגלל שורשם של הכלים ברוח הנביאים של בית ראשון, ייתכן אף אצל משה. מומחים בקנה מידה עולמי שהובאו לתקן כלי נגינה שנסדקו רק פגמו בקולם המיוחד שכמו ירד מגבוה. כביכול שואלת הגמרא: האם אפשר ללוות תפילה בכלי שיר לאחר החורבן, וללא הכלים שהיו במקדש? וביתר תוקף – השיר והניגון כעבודת ה' אמורים לינוק משורש נבואי ולעורר נפשות לחיות – כנגינת דוד אצל שואל בשעת דיכאונו וכניגוני האדמו"רים הגדולים. חכמי המשנה והגמרא מציעים פסוקים כבסיס למעמד השיר והנגינה כחלק אינטגרלי מעבודת ה'. כל אחת מההצעות מוסיפה נדבך להבנת מהות השיר בהקשר זה. ההצעות ערוכות בזוגות, כאשר כל זוג מתמקד ברובד אחר של השיר כהבעת התקשרות לה':

א. השיר גבוה אף מברכת כוהנים ולימוד תורה. יש אזכורים רבים של שם ה' בפרקי התהילים המושרים, והוא מעורר שמחה המחיה את הנפש. מתוך כך נוצרת התקשרות חיה בין אדם לה'.
ב. השיר הינו חוויה מרוממת; האדם נישא כלפי מעלה, כפי שנאמר, "שאו זמרה ותנו תוף, כנור נעים עם נבל" (תהלים פא, ג).

ג. לשיר קיים בסיס מחייב; א-להים ציווה על כך כבר במעמד הר סיני עצמו. ייתכן שלוי מבין המשוררים שעובר ביוזמתו לתפקיד אחר – יתחייב במיתה.

רוב ההצעות בגמרא עוסקות ברמזים, אך גם מובאים קטעי מקרא המתארים באופן חד-משמעי את מקום השיר המלווה בכלי נגינה במרכז עבודת המקדש. קטעים אלו מבליטים את מקומם של המלך דוד ואת המלכים מזרעו שהלכו בעקבותיו.

בחנוכת בית המקדש הראשון על ידי שלמה נאמר:

והלויים המשוררים לכולם, לאסף להימן לידותון (המופיעים בכותרות פרקי ספר תהלים), ולבניהם ולאחיהם מלובשים בויץ – במצליים, ובנבלים ובכנורות, עומדים מזרח למזבח ועמהם כוהנים למאה ועשרים מחצצרים בחצצרות [...] להשמיע קול אחד להלל ולהודות לה' וכהרים קול בחצצרות ובמצליים ובכלי השיר ובהלל לה' כי טוב כי לעולם חסדו; והבית מלא ענן – בית ה' (דה"ב, יב-יג).

ושבו, כאשר ביקש המלך חזקיהו לטהר את המקדש ממעללי קודמיו ולקדשו, מתואר מעמד שבו המלך ביקש להביא קרבן - לפי הגמרא, קרבן תמיד. המקרא מספר שהמשוררים והמנגנים הרבים היו "במצוות דוד וגד חוזה המלך ונתן הנביא, כי ביד ה' המצווה ביד הנביאים" (דה"ב כט, מפסוק כה והלאה).

שירה מכפרת

הסוגיה בעניין השיר וכלי הנגינה (דף יא) מתמקדת בכמה שאלות יסוד:

האם עיקר עבודת ה' "המוזיקלית" הייתה שירת הלויים או הנגינה בכלי? מסקנת הגמרא: "עיקר השיר בפה". אך יש מבין מפרשי הגמרא הסוברים שגם לפי שיטה זו יש מצווה לנגן בכלים (תוספות במסכת יבמות בדף פ"ב, בסוף דיבור המתחיל "ומבני לוי").

האם השיר "מעכב" את הקרבן? אם לא שרו הלויים, האם יוצאים ידי חובה בהקרבת הקרבן? רבי מאיר סבר שהשיר מעכב, וחכמים סברו שאינו מעכב. שיטת רבי מאיר נוגעת בשורש קביעת השיר כעבודת ה', זאת על פי פסוק הקובע את מעמדם המיוחד של הלויים: "ואתנה את הלויים נתונים לאהרן ולבניו מתוך בני ישראל לעבוד את עבודת בני ישראל באוהל מועד ולכפר על בני ישראל, ולא יהיה בבני ישראל נגף בגשת בני ישראל אל הקודש" (במדבר ח, יט). מסביר רבי מאיר: "מה כפרה מעכבת (זריקת הדם על המזבח), אף שירה מעכבת".

בסוגיה מקבילה בתלמוד הירושלמי (פסחים ה, א) מזהה הביטוי "לכפר על בני ישראל" באופן מוחלט עם עבודת השיר, ונקבע ללא עוררין שהשיר "מעכב את הקרבן". לא בגלל שהוא מקביל למעשה כפרה, כבסוגייתנו, אלא שהוא עצמו מכפר!

על מה מכפרת שירת הלויים? התלמוד הירושלמי אינו יורד לפרטים. אך גם רבי, עורך המשנה, סבר שהשיר הינו מעשה כפרה, ועיון מדויק בעריכת פרק השני במשנה חושף כפרה זו מהי.

הדגשתי יותר מפעם שלכל רשימה במשנה מבנה פנימי, בדרך כלל סימטרי, המהווה חלק מהוראת המשנה. דבר זה נכון במיוחד בקבצים הנערכים על פי מטבע לשון חוזר המחבר בין נושאים הלכתיים שונים, תופעה המתפרשת היום ככלי עזר לזיכרון ותו לא. הפרק השני במסכתנו מהווה דוגמה נוספת לתופעה.

הפרק פותח בדינו של מי שנודר לתת 'ערך נפש' אדם ומתקשה לעמוד בכך:

אין בערכין פחות מסלע ולא יותר על חמישים סלע.

זוהי העילה להבאת רשימה ארוכה של הלכות המנוסחות בסגנון: "אין פוחתין... ולא מוסיפין". עד סוף הפרק מובאות ארבע עשרה דוגמאות, המחולקות בדיוק בחציין – שבע דוגמאות בנושאים שונים, ושבע דוגמאות הקשורות לתחום כלי הנגינה והשירה שבמקדש!

מעשה העריכה הדרמטי מודגש בכך שבפרק משולבים תיאורים מפורטים על הנעשה במקדש בשיר ובנגינה. אם המטרה העיקרית בחזרה על מטבע הלשון הייתה לשם הזיכרון, הרי קטעים אלו היו פוגעים במאמץ! ועוד, העמדת שני חצאי הפרק זה מול זה מגלה שכל יחידה בנויה באופן זהה, במבנה של 1-2-1-2-1, ושקיימת הקבלה בין ההלכות שבשתי היחידות. בצורה זו הסביר רבי את יסוד הכפרה בשירת הלויים.

אלו ההקבלות בין ההלכות שאין להן בת זוג:

1. קדושת הכסף	
ערכין – אין פחות מסלע ואין יותר מחמישים סלע	תקיעת חצוצרות הכסף במקדש – אין פחות מעשרים ואחת תקיעות ביום ולא יותר מארבעים ושמונה (בערב שבת בחג הסוכות)
4. קדושת הזמן	
עיבור חודשים בבית דין – לא פחות מארבעה חודשים בשנה, ולא יותר משמונה	בהמות למוספי החג שנבדקו למומים ומוכנות להקרבה – לא פחות משש ומוסיפין עד לעולם
7. ילדים נכנסים לקודש	
ברית מילה – לא פחות מהיום השמיני ללידה ולא יותר מהיום השנים עשר	מספר הלוויים בשיר – לא פחות משנים עשר ומוסיפין עד לעולם - וגם קטנים עומדים בשיר

בהקבלות הללו המשנה מלמדת ששלושה יסודות קיום - כסף, זמן וילדים - מתקדשים באופנים שונים, בפעולות המקושרות לקודש אך הנעשות מחוץ למקדש, ובפעולות במקדש עצמו, בעיקר בשיר וניגון בכלים, המקרבים יסודות אלו למזבח.

ואלו ההקבלות בין ההלכות שלהן בת זוג, ובהן מלמד רבי על אודות כוח השיר לכפר.

2 - 3 – הלכות הנגינה ערוכות במקביל להלכות טמאים האסורים להיכנס למקדש, כביטוי לנאמר במקרא, "לכפר על בני ישראל בגשת אל הקודש"	
טומאת אישה – אישה הטועה בין דם נידה לדם זיבה סופרת ימי נקיים – לא פחות משבעה ימים ולא יותר משבעה עשר.	נבלים במקדש – לא פחות משניים ולא יותר משישה
טומאת צרעת – הסגר המצורע על ידי כהן – לא פחות משבוע ולא יותר משלושה שבועות	חלילים במקדש – לא פחות משניים ולא יותר משנים עשר
5 - 6 – השיר מביא ברכת שפע המשמחת את לבו של האדם	
מנחת שתי הלחם בשבועות – נאכלים לא פחות משני ימים מאפייתם ולא יותר משלושה ימים אחריה	חצוצרות המקדש – אין פוחתין משתיים ומוסיפים עד לעולם
לחם הפנים – נאכל לא פחות מתשעה ימים מאפייתו ולא יותר מאחד עשר ימים אחריה	כינורות המקדש – לא פחות מתשעה ומוסיפין עד לעולם, וצלצל - אחד

שורש נדרי הערכין למקדש הינו הערך המוחלט של נפש האדם לפני ה'. הסוגיה המרכזית בתלמוד בעניין השיר והנגינה כחלק מהותי מעבודת ה' שובצה במסכת זו כי הם מהווים אחד הביטויים הישירים והטהורים של הנפש המבקשת להתעלות ולפנות לא-לוהיה. מתוך כך כלי הנגינה מכפרים על הפגיעה

בחיות הנפש שביסוד הטומאה, ובמיוחד על טעות האדם המתבלבל במצבו ונכנס לקודש בטומאתו. הנבל שבצורת הרחם והחלילים שקולם נישא על הרוח יכפרו על דם הרחם ועל דיבור הפה הלא מתוקן שהביא לצרעת, אך הם גם יביאו לעולם שפע המחיה ומשביע את הנפש. הגמרא הדגישה את קשר השיר והנגינה לייין שבנסכים ולביכורים, והמשנה לברכת הלחם.

ובכל זאת תמיהה: המספר שתיים עשרה בולט לאורך משניות הפרק. מספר חודשי השנה (וגם, לא פוחתין מארבעה חודשים מעוברים ולא מוסיפים על שמונה), מספר לחמי הפנים כנגד נחלות השבטים, מקסימום החלילים, הימים שבהם "מכה החליל לפני המזבח", מספר הכלים המקבילים ללחם (שתי חצוצרות, תשעה כינורות וצלצל), ומספר המינימום של הלוויים השרים על הדוכן. אשמח לשמוע מקוראי הטור הצעה שתסביר עניין זה.

דב ברקוביץ'